

ממצאים חדשים על גבורה יהודית יוון

בשואה

מאת יצחק כרם[1]

לאחר שנות ה-90, כאשר נראה היה שרוב הפרקים המרכזיים של יהדות יוון בשואה נחקרו, נחשפו ופורסמו, נחשפו במאה ה-21 מספר מקרים חדשים של גבורה של יהודי יוון, הודות לתיעוד סיפורים בעל פה. הסיבות לאנונימיות הממושכת ולחשיפתם לאחרונה על ידי מודיעים מבוגרים הן ייחודיות וראויות לציון בכל מקרה.

ג'קו מאסטרו, שהגיע לאושוויץ ב-21 במרץ 1943 מסלוניקי בגיל 14, במסגרת הגירוש הראשון של יהודי יוון, ידע גרמנית והפך באושוויץ, ותיאם וחילק עבודה ל-16,000 אסירים*העבודה*למתרגם. תוך שבועות ספורים הוא הפך לחלק בלתי נפרד משירות עם אסירים פוליטיים אחרים ואף היה בקשר עם בכירים נאצים. מדי יום*באבטיילונג הפוליטי*יהודים על בסיס יומי. הוא עבד במשרד הוא פיקח על היציאה לעבודה מאושוויץ, על קבוצות העבודה עצמן באזור קומפלקס מחנה אושוויץ-בירקנאו הגדול, ועל חזרתם לאושוויץ. הוא היה חופשי ללכת לאן שרצה ברחבי אושוויץ-בירקנאו. הוא עבד תחת האסיר הפוליטי י"ז'ה פוזינסקי בשעות הבוקר למד להקליד. ג'קו ופוזינסקי תיאמו את לוח הזמנים היומי של העבודה במחנה על סמך[שם] 2. *העבודה*בצריף הפיהרר של שירות הייתה היכולת[לג'קו] בקשות לקומנדו [קבוצות עבודה] ספציפיות ורשמו את פרטי האסירים בתיקי הכרטיסיות של מחלקת קארטיי.3 להקל על התנאים לאסירים, ולהימנע משליחתם לעבודות קשות, או אפילו לא לשלוח אותם כלל לעבודות קשות ולהישאר בגוש שלהם. כמו כן, הוא שלח אנשים למחנות לוויין של אושוויץ (כולל ורשה) על מנת למלא מכסות, אך גם בהתאם לבקשות אסירים או על מנת להקל על מצבם. בדרך זו, הוא הצליח לעזור לאסירים יהודים רבים לשרוד.

ג'קו גם הציל חברו מסלוניקי, שבתי חנוכה, מעיקור. שבתי נזכר ש

> יום אחד לקחו אותי לבית החולים בלילה; והוא [ג'קו מאסטרו - YK] הופתע כי לא הייתי חולה. כשנכנסתי לבית החולים הוא הבין שהגרמנים ואמר לי[4] משתמשים ביהודים לניסויים שלהם. הבנתי שזה מה שהם הולכים לעשות איתי. אבל באותו לילה הגיע אדם בשם ג'קו מלאך שהוא שם קצת כסף מתחת למזרן שלו. הוא היה אמור לקחת אותו לג'קו מאסטרו שישתמש בו כדי לשחד את הרופאים. זה מה שקרה ונלקחתי לחדר הניתוח, אבל במקום לעשות עליי ניסויים, הם תיקנו לי את הבקע.[5]

שבתי ניצל מסירוס, בניגוד לאסירים יהודים רבים אחרים באושוויץ מסלוניקי.

מאסטרו דאג לגורלם של האסירים היהודים היוונים, העביר הודעות, העביר פתקים בין בני משפחה שהופרדו לפי מין, קומנדו או מחנה, וסיפק מזון נוסף.

פטור אותם מעבודת כפייה ושליחתם לבית החולים; כמו גם מציאת מזון[6] הוא הציל יהודים רבים על ידי הקלה במשימות עבודתם, לאסירים מורעבים. הוא הצטיין בשוק שחור, ובשוחד פקידים נאצים ואסירים פוליטיים לא יהודים, שהיו מפקחים על יהודים בצריפים ובעבודה. על מנת לעזור ליהודי ולשנות את לוח הזמנים היומי של מטלות העבודה, הוא היה משחד מפקדים נאצים בכסף, מוצרי מזון או וודקה (אותם השיג דרך השוק השחור של המחנה, מאסירים פוליטיים, או מעובדי מחנה אזרחיים חופשיים שהיו רוכשים עבורו פריטים מחוץ למחנה). הוא היה משתמש בשוחד כדי להקל על התנאים לאסירים או כדי לפייס ולזכות בחסדם של המפקדים הנאצים. הוא היה גם משחד חיילים וקצינים גרמנים כדי לעזור לאסירים להימנע מלהעמידם למשפט או לקבל עונש על פשעים כמו ומנע את שליחתם למוות בתאי הגזים. בסיבוביו[7] גניבה או על האשמות מפוברקות של הנאצים. הוא הגן על "מוסלמים" רבים במחנה, הוא היה מגיע לבית המטבחיים ולוקח נקניקיות, אותן היה מחלק מאוחר יותר בין האסירים.

הוא למד שיעורי יהודית ויוונית[9] כיצד הגיע יהודי יווני זה לתפקיד כה משפיע באושוויץ? ג'קו מאסטרו נולד בשנת 1927 בסלוניקי. שבע שעות ביום בבית ספר יהודי קהילתי. הוא הגיע ממשפחה ענייה עם שתי אחיות ושני אחים, שבה האם לא עבדה, אך שתיים מאחיותיו כן כדי לספק למשפחה מספיק כסף. הוא קם מוקדם בכל בוקר לעבוד בניקיון לפני הלימודים, ועבד במסעדה עד חצות, מה שאפשר לו לקחת הביתה שאריות למשפחתו. הוא נהג לצחצח נעליים גם בתחנת הרכבת. עבודה זו הייתה לעזר רב עבורו במהלך הכיבוש. למרות שבדרך כלל לא הורשה יהודים ליצור קשר עם גרמנים, הוא היה מסוגל להתקרב אליהם ולדבר איתם, וכך אפשר לו ללמוד גרמנית. הוא גם למד איטלקית באותו אופן. הוא היה מצחצח נעליים של חיילים גרמנים, ומציע להם מתנות לקחת הביתה למשפחותיהם בתמורה ללחם או אספקה שהייתה מבוקשת מאוד, כמו נייר עטיפה לסיגריות.

ב-14 במרץ 1943, ג'קו נעצר יחד עם משפחתו ותושבים רבים אחרים מגטו שכונת הברון הירש, נכלאו בתחנת הרכבת של הברון הירש שהפכה למחנה מעצר, ולמחרת נשלח ברכבת יחד עם כ-2,800 יהודים בגירוש הראשון מבין תשעה עשר שיצאו מסלוניקי

לאושוויץ-בירקנאו. זו הייתה תחילתה של סופה של הקהילה היהודית הסלוניקית התוססת, הלב התרבותי והרבני של העולם הספרדי. רובם הושמדו באושוויץ-בירקנאו ומאוחר יותר במהלך צעדת המוות. ג'קו וחברי הקהילה היהודית הוטעו בברון הירש ונאמר להם כי יישלחו לקרקוב, פולין, לעבודות עבודה, וכי משפחות לא יופרדו. בסלוניקי, היהודים היו שמרנים, משפחות לא רצו להתפרק כדי להסתתר, ולא חזו השמדה בידי המכונה הנאצית הגרמנית. ההנהגה היהודית בסלוניקי לא דגלה בהתנגדות אקטיבית, אך כ-5,000-7,000 יהודים מקומיים נמלטו לאתונה בין השנים 1941 ו-1944, ולפחות כמה מאות נמלטו לפרטיזנים בצפון יוון, אך ידוע רק על שתי משפחות יהודיות שהסתתרו בסלוניקי במהלך הכיבוש הגרמני בשנים 1943-1944. זאת משום שהאוכלוסייה המקומית הגדולה, שמנתה כ-100,000 פליטים אנטישמיים נחרצים מאסיה הקטנה, יוונים-אורתודוקסים, שהגיעו לאחר 1922 במסגרת חילופי האוכלוסייה ההמוניים בין יוון לטורקיה, ניסתה והצליחה בשנות ה-20 וה-30 להסית לחקיקה אנטי-יהודית ולשנאה אנטישמית בעיתונות המקומית, וכן להסית לאלימות המונית נגד הקהילה היהודית המקומית.

ג'קו ויהודי השילוח הראשון מסלוניקי בילו כשבעה ימים בתנאים נוראיים, דחוסים בקרונות בקר. לאחר שהגיעו לאושוויץ-בירקנאו, הם חולקו לקבוצות של גברים, נשים וילדים. אמו ביקשה משכן לשמור עליו, ולכן הוא הגיע לקבוצה עם המבוגרים. הוא היה רק בן 14 באותה תקופה. בשלב זה ניסו הגרמנים לתקשר עם היהודים היוונים והיו מתוסכלים מאוד משום שהבינו שאף אחד לא יכול להבין אותם. אחד מחבריו של ג'קו שאל אותו מה הם אומרים, וכשהוא תרגם, חברו אמר לו לצאת מהתור וליידע את הגרמנים שהוא מבין. החייל קרא לו ומינה אותו למתורגמן. קבוצתו של ג'קו הובאה לאושוויץ 1 (שהייתה כמו גן עדן בהשוואה למחנה המוות אושוויץ 2/בירקנאו שהיה ממש ליד), הופשטו, התקלחו וקיבלו בגדים ונעליים. לאחר מכן הם נשלחו לבידוד של כ-40 יום.

בלילה הראשון, הוזהרו על ידי אסירים אחרים לא לשים את השמיכות על ראשיהם מכיוון שהם טופלו בכימיקלים קשים מאוד שיגרמו להם לחלות. למחרת בבוקר, אלו שלא הקשיבו ומשכו את השמיכות מעל ראשיהם הרגישו בחילה רבה והתקשו לקום. כאשר אנשים שאלו על משפחותיהם, אסירי המחנה הוותיקים הצביעו על ארובות העשן וסיפרו להם מה קרה למשפחותיהם. בבוקר הראשון הזה באושוויץ, אסיר הוכה למוות מול קבוצתו של ג'קו. לא היו אשליות לגבי איזה סוג של מקום הם נמצאים כעת. הם קיבלו מים חומים, לחם, חמאה וריבה כמנות המזון היומיות שלהם. ג'קו התבקש כעת ללמד את הקבוצה את הפקודות למסדר, כיצד לצעוד וכיצד להצדיע. זה היה מחזה מוזר, ילד בן 14 שפוקד קבוצות של גברים בוגרים. חלק מהאסירים נלקחו לעבודה חשובה או קשה, והוכו משום שלא הבינו את ההוראות.

ג'קו היה אחראי על חלוקת האנשים לפי כישוריהם. הוא נבחר על ידי יאזה פוזינסקי, אסיר פוליטי פולני שהיה מתרגם (אחראי על שיבוץ אנשים לקומנדו העבודה שלהם)[10], להיות מתרגם רשמי. ג'קו נלקח לגור עם האסירים הפוליטיים והמתרגמים הרשמיים ופוזינסקי אמר לו לעזור לעצמו מכל מה שהוא צריך מהארון שלו. מכיוון שפוזינסקי היה אסיר פוליטי, הוא הורשה לקבל חבילות טיפול מהבית. ג'קו הובא למטה אושוויץ וקיבל שולחן במשרד עם פוזינסקי ושלושה אנשים נוספים, ג'קו היה היהודי הראשון שהורשה לעבוד שם. תפקידם היה להחליט מי עובד היכן. הוא הכין כרטיסים עם שמות הקומנדו וכמה אנשים נדרשים בכל אחד, כי הוא היה צריך לוודא שבכל קומנדו יש את מספר האנשים המתאים בכל יום. כך ג'קו היה מסוגל להעביר אנשים לקומנדו קל יותר אם היה מקום פנוי, והוא יכל להאזין לרדיו ולקבל עדכונים על מה שקורה במלחמה.

לוח הזמנים היומי של ג'קו התנהל בערך כך. לאחר שהקומנדו סודרו וכולם הלכו לעבודה, הוא אכל ארוחת בוקר. זו לא הייתה הארוחה הרגילה של אסירי אושוויץ, אלא ארוחת בוקר מלאה. ג'קו היה הולך לדואר כדי לקחת את הדואר. אנשים היו כותבים לאחר מכן הוא לאושוויץ ומבקשים עובדי כפייה[11], ג'קו היה מארגן את הפועלים, והאס אס היה מארגן את השומרים שילכו איתם. היה הולך לבנות שעבדו עם הקלפים כדי לבדוק בקלפים עובדים עם הכישורים הנדרשים ולהקים קומנדו חדש. ג'קו גם למד ליד משרדו היה בית הקפה של קציני האס אס הבכירים, שהיה בו מפוזינסקי כיצד לשחד את השומרים ולהפעיל את המערכת[12]. רדיו עם החדשות, ושם המלצר היה מגביר את הווליום כדי שיוכלו לשמוע במשרדו, תוך שהוא אומר לאס אס שזה כדי שהוא עצמו יוכל לשמוע טוב יותר.

ג'קו מעולם לא נפגע בכל שהותו באושוויץ, למעט מקרה אחד, כאשר ג'קו ראה את ראש המחנה מנסה להיכנס, והשער היה תקוע, אז ראש המחנה אמר לג'קו לרוץ ולומר למישהו לפתוח אותו מיד. הוא רץ ואמר לקצין אס אס לבוא מיד ולפתוח את השער. הקצין הכה אותו וצעק עליו על שהעז לומר לו למהר. כשג'קו חזר לראש המחנה הוא סיפר לו מה קרה. מאוחר יותר, הוא שמע שיחה ביניהם. ראש המחנה צעק על הקצין השני ואמר לו שהפקודה למהר הגיעה ממנו, לא מג'קו; ואיך הוא מעז לגרום לו לחכות? עכשיו הוא הולך לשלוח אותו לקווי החזית שם הוא ככל הנראה ימות.

ישנם סיפורים רבים על אנשים שג'קו הציל, וכמה מהם ניתן לספר כאן.

יעקב מנו, לדוגמה, בילה שבועיים בקומנדו גרוע וביקש להעבירו לקומנדו קל יותר, ולכן ג'קו הצליח להעבירו. מנו ראה בכך שפעולה זו הצילה את חייו וראה בג'קו מלאך באושוויץ. ג'קו גם הצליח להכניס אדם אחד לקבוצה שהכינה אוכל לאס אס (הפעם הראשונה שיהודי עבד שם)[13].

פעם אחת, כשג'קו הלך לבדוק את בירקנאו, אדם שהכיר, עמנואל, סימן לו שהוא בתור להריגה בגז וביקש עזרה. ג'קו ניגש לקצין האס אס ואמר שהוא צריך את עמנואל. כל מה שהיה עליו לעשות היה לתת לקצין ארבעה בקבוקי וודקה והוא הציל את חייו של האיש. מעולם לא סירב לבקשת עזרה: הוא תמיד מצא דרך. הוא גם הצליח להשיג תרופות לאסירים יהודים מבית המרקחת ששירת את אנשי האס אס[14].

קבוצת עבודה לסלילת כבישים], קיבל ג'קו מכמה אסירות יהודיות יווניות אבק שריפה *[שטראסן]* באחד המקרים באושוויץ, בקומנדו משם הועבר לבירקנאו, שם הוא שימש מאוחר יותר במרד על *15*שוה בסמרטוט עטוף במפיות ונירות, והוא הביא אותו לקומנדו ידי אסירים יהודים פולנים ויווניים, ב-7 באוקטובר 1944.

בסוף ינואר 1945, הדברים השתנו, כאשר הקצינים הגרמנים באושוויץ שלחו את האסירים לצעדת המוות. ג'קו עזב את אושוויץ רכוב על עגלת גלגלים כשהוא נושא את תיקי הכרטיסים של אושוויץ והסתיר את אחיו דניאל בעגלה מכיוון שהיה חולה מכדי ללכת.

[16] שם היו האסירים עסוקים ביצירת מערות בהרים. ג'קו הוטל ג'קו שהה במאוטהאוזן פחות משבוע, ואז הגיע למחנה העבודה מלק. להשתמש במקדחת אוויר, אך הוא היה קטן מדי לשלוט בה ופשוט עף מסביב. כעת הוא הפך לרץ. תפקידו היה לקחת מקדחים שבורים לנפחים ולחזור עם מקדחים מתוקנים. הוא עשה זאת במשך כשבועיים, עד שפגש מישהו שהכיר את הרופא היווני בבית החולים. אדם זה הביא את ג'קו לרופא, אמר לו ששניהם יוונים, וביקש ממנו לעזור לו. הרופא לא היה יהודי, אך עשה כמיטב יכולתו. כל מה שיכל להציע לו היה לגור בבית החולים, כך שלא יצטרך לעבוד וירגיש קצת יותר בנוח.

[17] פחות משבוע, עבד במלק באוסטריה במשך שלושה חודשים, עם פטיש אוויר, בשלב צעדת המוות, ג'קו שהה במאוטהאוזן ושוחרר בוולס ליד למבאך על ידי הצבא האמריקאי.

מספר ימים לפני השחרור, נפלו פצצות רבות והיהודים שהיו עם ג'קו חשבו שהם עומדים למות. כשהם שוחררו, הקבוצה עדיין [18] ג'קו שמע על קבוצת אסירים לשעבר יוונים שאינם יהודים, והלך לחפש אותם כדי לראות התקשתה מכיוון שלא היה להם אוכל. אם הם יעזרו לו. שם, הוא ראה אדם זקן שזיהה מעבודתו בתחנת הרכבת בסלוניקי. הזקן עזר לג'קו והביא אותו לאיטליה. בסופו של [19] דבר הוא מצא את דרכו לישראל בשנת 1946.

אחותו של ג'קו, אסתר מאסטרו (לימים סידיקריו), גם הצילה יהודים. בשלושה מקרים בבירקנאו, היא הוציאה מגוש 25 קבוצות [20] ג'קו גדולות של נערות שנועדו לתאי הגזים על ידי כך שגרמו להן לקפוץ מהחלונות ולהסתתר בצריף סמוך, ובכך הצילה אותן. שלח סיגריות ושמן לאסתר בבירקנאו. השמן נועד לשפשוף כדי למנוע פצעים. הנערות החולות היו מסתתרות במיטה העליונה מסלקציה ואסתר נתנה להן שמן למרוח על גופן. הגרמנים שלחו אסירה להרג בגז גם אם זיהו פצע אחד. מעשי ההצלה של אסתר רבים מכדי לתאר במאמר זה, אך להלן פרק אחד בתחילת מאסרה באושוויץ-בירקנאו:

> בגרמנית – YK] התקשתה לארגן אותן, מכיוון שלא ידעה*בלוק אלטסט*בהתחלה היו נשים יווניות מהמשלוח השני בבלוק אחר, ואם הבית [את השפה. היא סיפרה עליהן שהן גורמות למחלת הטיפוס. הן עשו סלקציה גדולה ולקחו את כל הנשים היווניות לבלוק 25. גם אני הייתי ביניהן. אם הבית אמרה לי שאני המתרגמת של הבלוק, ושאני נקייה, ושאחי הוא מתאם העבודה של אושוויץ. היא החזירה אותי לבלוק. בלוק 25 היה בלוק איסוף שיישלח לקרמטוריום. כשהגענו, מנגלה הוציא פקודה שכל אישה בהריון חייבת להירשם, והן קיבלו דייסה עם חלב. כל הנשים הרעבות נרשמו כדי לקבל חלב. הבנות נאספו ונשלחו לבלוק 25. הצלחתי להוציא מהשורה את בלה טורס, רחל לוי-כהן ואלגרה (היא נפטרה לפני מספר חודשים). הצלחנו להעביר אותן לבית החולים של "יוניון". לאחר מכן, קראו לי לבוא לגוש 25. הבאתי איתי את אם הבית, [21] ואמרתי שהיא מהמשפחה שלי, ובתמורה לסיגריה לקחתי שלוש נשים.

עקב המחיר הרגשי של הזיכרונות, שהודחקו במשך עשרות שנים לאחר השחרור, והריחוק בינו לבין בני משפחתו הקרובים, ג'קו לא חשף את סיפורו לעולם החיצון. רק לאחרונה, לאחר פטירת אשתו ועם הזדקנותו המתקדמת, ג'קו הנגיש את סיפורו לחוקרים ולתקשורת.

שתי קבוצות של אסירי אושוויץ מסלוניקי נשלחו באוגוסט ובאוקטובר 1943 לגטו ורשה ההרוס כדי לנקות אותו ולבנות שם מחנה עבודה נוסף בשם אושוויץ. הסלוניקים, כ"זרים" שלא ידעו על עברם של יהודי ורשה, היו הקבוצה הראשונה שנשלחה מאושוויץ לוורשה כדי לבנות את הצריפים הראשונים במחנה. הסלוניקים מנו כ-1,000 מתוך 3,683 אסירי אושוויץ במחנה ורשה שנשלחו [היו] גם אסירים יהודים ממוצא הולנדי, צרפתי ובלגי. לשם בשנת 1943.22

[23] ועל תלייתו, אך יהודי סלוניקי אחד מזה כעשרים שנה אנו יודעים על ניסיון הבריחה הכושל של שאול סניור הסלוניקי מגנשה הצליח להימלט. באמצעות חשיפת תמונות של אסירים יהודים סלוניקיים בוורשה שנמצאו לאחרונה בארכיון מחנה ההשמדה [24] אותרה זהותו של שאול סניור ואסיר נוסף, גבי בן-אוזיליו. למרות שהאחרון נפטר בחיפה לפני מספר שנים, באמצעות מיידונק, עדויות ילדיו ואלמנתו של בן דוד מדרגה ראשונה, משה בן-אוזיליו, שנמלט עם סלוניקים אחרים דרך תעלות הביוב של גטו ורשה במהלך מרד ההתנגדות הפולני לאחר ה-1 באוגוסט 1944, נחשף כיצד גבי ברח עם שני יהודים נוספים, אחד יהודי צרפתי בשם [25] בזמן שהסתתר אצל ויינשטיין והשני יהודי סלוניקי בשם מטלון, מגטו ורשה באביב 1944 ונדד ברחבי פולין במשך שבועות רבים. משפחה פולנית גויית, הוא דווח לרשויות בקיץ 1944, ונשלח על ידי הגרמנים לאושוויץ. עם הגעתו למחנה ההשמדה בפעם השנייה, גבי נשלח לגוש 26 והיה אמור לעמוד למשפט ולהוצאה להורג. ג'קו התערב, נתן לו את בגדיו של אסיר פוליטי פולני והוא התערבב [26] גבי שרד, שוחרר ועלה לישראל. הוא התיישב בחיפה, אך שינה עוד יותר עם האסירים הפוליטיים, במקום עם האסירים היהודים. את שמו לבן-אוזיאל, מה שהוביל עוד יותר לאלמוניותו ולאלמוניותו, לפני מותו ב-1964.

משה בן-אוזיליו, בעת שנמלט ממחנה גנשה בגטו אושוויץ ורשה יחד עם אסירים אחרים מסלוניקי, כמו ברוך אלמליה, נאלץ לחצות [27] [28] משה וברוך, שנמלטו מירי גרמני, לקחו קצין פולני פצוע באלונקה דרך הביוב. את ורשה מאזור הגטו לשעבר לעיר החדשה. המים הגיעו לחזהם והם נאלצו להחזיק את האלונקה גבוה מעל פני המים. כשיצאו מהביוב, הם נאלצו לרוץ מרחוב לרחוב כדי להימנע מהפצצה גרמנית. יתר על כן, כדי להימנע מגילוי כאסיר יהודי, מחק משה את המספר והמשולש שלו מידו, ונותר עם צלקת. חקלאית*בהכשרה*הוא הצטרף למחתרת הפולנית, ולאחר השחרור מצא את בן דודו גבי בוורשה לאחר שהאחרון שוחרר. משה היה ביוני 1946, יחד עם ניצולי שואה יהודים*חביבה רייק* והגיע לארץ ישראל באופן בלתי חוקי בסירת *פטיסיון*באתונה בחוות ההכשרה [29] משה התיישב בחיפה, שינה את שם משפחתו מבן-אוזיליו לבן-אוזיאל, נישא לדייזי קפון, מהגרת ילידת יוונים נוספים ומעפילים. סלוניקי שהתיישבת בחיפה מאז 1933, ומת ממפרצת בשנת 1960 בגיל צעיר של שלושים ותשע.

בית הכנסת היכל רבי חיים חביב בסלוניקי ברחוב אלנבי 126,*כגבאי*ספו גרסי, ניצול מחנה אושוויץ וורשה בסלוניקי, המשמש גם הכיר את משה ואת גבי בגטו ורשה ובחיפה שנים לאחר השחרור. ספו, ששהה בוורשה מאוקטובר 1943 ועד סוף יולי 1944, זיהה ספו ציין שלדעתו, שאול בתמונה היה רזה מדי וגבוה[30] את גבי ושאול סניור בתמונה מגטו ורשה במדים דמויי פיג'מות של אסירים. יותר במציאות, אך שישים שנה מאוחר יותר ייתכן שמדובר בזיכרון דועך. ספו הוסיף גם את הפרטים הבאים.

שאול סניור עלה לקיבוץ בית אורן בסוף שנות ה-30, אך חזר ליוון כדי להחזיר את כלתו הסלוניקית לארץ ישראל. הוא נתקע ביוון עקב המלחמה, שם גויס להילחם כקצין נגד הפולשים האיטלקים באלבניה, והכיבוש הגרמני שבעקבותיו, על פי ספו. מקורבים אחרים סיפקו מידע נוסף על פעילותו של שאול סניור (ראה להלן). בנוגע לגבי, ספו ציין כי לאחר שברח מוורשה הוא שוטט ביער הפולני ונתפס על ידי חיילים גרמנים. הוא סיפר להם שהוא נוצרי יווני-אורתודוקסי, אך הם ראו את המספר על זרועו, ידעו שהוא היה אסיר יהודי במחנה ריכוז, ושלחו אותו בחזרה לאושוויץ.

יהודי סלוניקי,[31] כפי שתואר לעיל, באוגוסט ובאוקטובר 1943 נשלחו אסירים לא-פולנים מאושוויץ לנקות את גטו ורשה ההרוס. הקבוצה הראשונה,[32] שנבחרו בשל חוסר היכרותם עם ורשה ועברה היהודי, היו הקבוצה היהודית האתנית הגדולה ביותר שם. הם עסקו בעיקר בהריסת קירות,[33] 500 סלוניקים ו-2 רופאים פולנים, נשלחו לבנות את מחנה גנשה על הריסות הגטו ההרוס. קבוצה שנייה של 500-600 יהודים,[34] פיצוץ מבני בטון ופינוי הסלעים, הלבנים וההריסות. רוב הסלוניקים התגוררו בגוש 5 בגנשה. רובם סלוניקים, הגיעה באוקטובר 1943. שבועיים לאחר מכן הגיעה קבוצה נוספת - בעיקר יהודים יוונים, אך גם יהודים הולנדים ב-15 בינואר 1944 החלה מגפת טיפוס[35] רבים. עם הזמן הגיעו אסירים יהודים נוספים מצרפת, הולנד, בלגיה, יוגוסלביה והונגריה. קשה ומתמשכת,[36] שהרגה כ-50-60 יהודים מדי יום.

שחזר לסלוניקי*לאחר*שאול סניור, אותו הזכיר המודיע שלנו ספו כבר לעיל, תואר בראיונות אחרים כמי שעלה לארץ ישראל כחלוץ, בסוף שנות ה-30 כדי לארגן קבוצות עלייה, ניסה להימלט ממחנה הלוויין אושוויץ בגטו ורשה גנשה, בעזרת חברתו הפולנייה, שעבדה איתו בקבוצת העבודה של המכבסה, והמחתרת הפולנית. ברגע האחרון, לאחר שהרג שני שומרים גרמנים ולקח את נשקם, הוא נתפס והוצא להורג כחודש לאחר מכן, ב-25 ביוני 1944, מול כל האסירים בסצנה דרמטית.[37]

רבים[38] רוב 4,000-5,000 האסירים פונו ממחנה גטו ורשה בסוף יולי 1944, והובלו בצעידה כפויה דרך גרמניה לדכאו. מהסלוניקים בקבוצה זו עבדו בסופו של דבר במחנה הלוויין של דכאו, מולדורף, ובמחנה המשנה שלו, וואלדלאגר, במרחק קילומטרים ספורים משם ביער.[39]

אלו שחשו שאינם יכולים ללכת בצעידה קיבלו פקודה להתייצב בבית החולים של המחנה, ובלילה של ה-27 ביולי 1944, הם נורו למוות על ידי הגרמנים יחד עם כ-250 אסירים חולים שהיו כלואים שם קודם לכן. בימים הבאים רוב האסירים שנותרו בגנשה רובם אסירים יוונים והונגרים, כמו גם אסירים יהודים[40] עסוקים במשימת פינוי הגופות שהוצאו להורג וריקון הצריפים והמחסנים. צ'כים, הולנדים וסלובקים, הועברו לגנשה באותה עת מכלא פאוויאק. על פי מחקרו של קאסוי, נבנה קרמטוריום בגנשה והיה מוכן לשימוש מאז יוני 1944, אך טרם הופעל.

כ-400 יהודים נותרו בגטו וכאשר תנועת ההתנגדות הפולנית ארמאיה קריובה (AK), אחת משתי תנועות ההתנגדות הפולניות הגדולות, החלה במרד שלה ב-1 באוגוסט 1944, רוב היהודים נלכדו באש הצולבת ומתו. קבוצה של 17 סלוניקים נמלטו והצטרפו למחתרת הפולנית. חלקם לחמו בגדוד ויגרי (של הצופים הפולנים) בקרבותיהם בוורשה. אלברטו לוי הזכיר באופן פעיל לחוקרים את סיפוריו על בריחתו מהמחנה דרך הביוב של ורשה. הוא גם עבד בבית חולים וטיפל בפצועים בקרב עם הגרמנים. אחיו, דריו, נמלט מהמחנה בתחילת הקרבות; חיפש פגזים לשימוש כדי לירות מהטנקים הגרמניים שנתפסו, שאף אחד מהנוכחים במחתרת הפולנית לא ידע כיצד להפעיל; ומקלע הטנקים לשעבר של הצבא היווני ירה את הפגזים הראשונים על הגרמנים בהתקפה על מחנה גנשה.[41]

כמאה יהודים שחולצו[42] אלברטו לוי הפך לקצין ב-AK וביצע משימות חבלה רבות נגד מתקנים גרמניים באזורי הכפר הפולניים. מגנשה נלחמו מבית לבית בעיר העתיקה תחת כוחות משמר לאומי מזוין אנטישמיים חריפים [Narodowe Sily Zbrojne, NSZ], שאילצו את היהודים לבצע משימות התאבדות מיותרות ומסוכנות. `כאשר התגלה שסמל בדק מה-NSZ ירה ביהודים המתקדמים כתוצאה משליחתם למשימות התאבדות, חלקם עזבו את[43] מאחור, אחד מאנשי הגשיוקה (גנשה – YK) היוונים הוציא אותו להורג. התנועה והצטרפו לתנועת AL (ארמאיה לודובה) המסבירת פנים יותר, שם לחמו במהלך חודש של קרבות בסטארה מיאסטו בגדוד PPS סטרונו-ווגו. ב-3 באוקטובר 1944, לקראת סוף המרד, גבריאל כהן, קצין בכיר לשעבר בצבא היווני, מת בקרב עם רוב האנשים האחרים ביחידתו לאחר שחצו את נהר ויטסולה. הקבוצה בת 17 נפלה שוב בשבי הגרמנים, אך נמלטה דרך חלונות לאחר שנלחמו באומץ במחלקת ויגרי היהודית נגד הגרמנים ולא נכנעו להם, הסתתרו הלוחמים היהודים המעטים[44] הרכבת. ששרדו בהריסות העיר העתיקה, כולל יהודי סלוניקי היוונים, יצחק ארוך ודריו נוסן, שהסתתרו בבונקר גדול שנחפר בהריסות שבין אלברטו לוי, כקצין ב-AK, ואחיו דריו נלחמו גם הם באומץ בוורשה במרד ההתנגדות הפולני השני,[45] הרחובות שליסקה וסיינה. שהסתיים בתחילת אוקטובר 1944,[46] לאחר שעמדו בניגוד לגרמנים במשך כשישים ושלושה ימים.

אדוארד קוסוי, במחקרו על ניצולי גנשה היהודים משוחררים מאושוויץ שלחמו עם המחתרת הפולנית נגד הגרמנים בוורשה, מציג תיאורים נוספים של תפקידם וגורלם של יהודי יוון המעורבים:

> הראשונות של המרד על ידי יחידת קדיב (פיקוד הסחותב*שעות*לא מעטים מחמישים אנשי גניובקה, חלקם יוונים, ששוחררו באומשלאגפלאץ מטה), הצטרפו ליחידה אחרת של קדיב - פלוגת נלץ'. זו הפכה מאוחר יותר לגדוד בפיקודו של סגן (שקודם מאוחר יותר לקפטן) סטפן קנייבסקי. קנייבסקי וחייליו, ביניהם יהודי גניובקה, עמדו בהתקפות בלתי פוסקות של שריון, חיל האוויר והארטילריה הגרמניים במשך שבועיים, תוך שימוש בהריסות של שלושה אתרים מרכזיים בוורשה (ארמון רדזיוויל, בנק פולסקי וקניון סימון) כמעוזים. המחיר של חסימת הכניסה הגרמנית לעיר העתיקה היה כבד: המעוזים החזיקו מעמד עד ימיה האחרונים של העיר העתיקה, אך אז חדל גדוד נלץ' להתקיים.
>
> לאחר הכניעה, שישה מלוחמי גסיובקה היוונים ששרדו (ברוך, סמי ויעקב ארדיטי, יוסף נחמיאס, יעקב מלאח ויעקב פרנטה) עזבו את ורשה עם הפינוי הכללי שהוראת הגרמנים. אך אז, בעצת שתי נזירות קתוליות שעברו, הן נמלטו ועלו על הרכבת החשמלית של גרודז'יסק לאחר תגובתן ההולמת למילת הקוד*אמצ'ו?"*.הפרברית שעדיין פעלה. בזמן שביקשו כרטיסים, לתדהמתן, הן שמעו לפתע את השאלה: " היהודית הזו, הומלץ להן לרדת באחת התחנות הבאות בגלל הבדיקות הגרמניות המתמשכות. בעקבות עצה זו הן נמלטו ליער הסמוך למסילת הרכבת.
>
> חמישה מהם, בתקווה - כמו רבים אחרים - להגעתו הקרובה של הצבא האדום, הכינו מחסה פרימיטיבי מתחת לעצים. הם נאלצו להישאר שם במשך ארבעה וחצי חודשי חורף. החמישה שילמו לסנדלר פולני מהכפר הסמוך כדי שיספק להם מזון. השישי, יוזף נקמיאס, שהתחזה לנוצרי יווני, מצא אישה פולנייה שעבורה עבד בתמורה למזון ומחסה. לאחר הגעת הרוסים, כל השישה אוחדו שוב; עם זאת, זמן קצר לאחר מכן הם נכלאו כ"פשיסטים" לכאורה יחד עם הגרמנים, האוקראינים והבוגדים הרוסים. אפילו הראיות למספרי אושוויץ המקועקעים שלהם לא עזרו. רק לאחר הכניעה הגרמנית הסופית ללא תנאי, במאי 1945, הם שוחררו סוף סוף. כאשר שוחררו ממחנה הפליטים הרוסי השמור היטב, הם הורשו סוף סוף לחזור ליוון.[47]

יהודי סלוניקי אריה יצחק, דוד כהן וישי משה, לאחר נפילת גדוד נלץ' בעיר העתיקה, הסתתרו יחד עם לוחמים יהודים ופולנים אחרים בבונקר שבנו בעצמם עד להגעתם של משחררים פולנים ורוסים בינואר 1945.[48]

סטיבן באומן פרסם את התיאור הבא של מקום הימצאם של יהודי סלוניקי במהלך המרד המחתרתי הפולני שהחל ב-1 באוגוסט 1944:

> ב-1 באוגוסט 1944, כאשר הרוסים התקרבו לגדה המזרחית של נהר הוויסלה, ניתן האות לארגוני המחתרת השונים בוורשה להתקומם במרד. הקבוצה החזקה ביותר הייתה ארמיה קריובה, בהנהגתו של הגנרל בור-קומורובסקי. הקרב נמשך חודשיים בעוד הרוסים המתינו בסבלנות מעבר לנהר עד שהגרמנים ישמידו את ההתנגדות הפולנית. הגרמנים ביצעו טבח נורא, וטבחו באזרחים פולנים, ביניהם יהודים. ליוונים שנותרו בוורשה יש זיכרונות משלהם מהמרד. מספר עבדים יוונים שוכנו בפאתי אזור הגטו בכלא הצבאי ברחוב דייקה. יחד עם שאר האסירים (הונגרים, רומנים ופולנים) הם שוחררו ביום הראשון של המרד ונשלחו לחזית לחפור תעלות הגנה. אנטישמים פולנים הטרידו אותם כשהם התמודדו עם אש ארטילרית נאצית. דבר זה אושר על ידי אלברט לוי, שהשתתף במרד וטוען כי היוונים לקחו חלק פעיל בלחימה - אנו זוכרים שרבים שירתו באלבניה, ובזלזולם הפיזי בביטחונם האישי סיפקו השראה לחלק מכוחות המורדים. לוי עצמו הצטרף לחיל הרפואה של המגינים. במהלך המרד היוונים נפרדו בעצת יצחק ערוך, כדי שחלקם יוכלו לשרוד ולעדכן את גורלם. לוי מתעד מספר קרבות ואף הקמת יחידה יוונית שנלחמה תחת דגלה הלאומי. בסופו של דבר, רק עשרים ושבעה מהם שרדו את המלחמה.
>
> יוונים נפוצו ברחבי הגטו במהלך המרד. ברנרד גולדשטיין נזכר בכייס יווני שבידר את חבריו בכישוריו בבונקר הראשי ברחוב וספולנה 26. מיכאל זילברברג מציין יוונים המסתתרים במרתף ברחוב פרנציסקני 13, מול מפקדתו של הקצין האחראי על הפולנים הצעירים. יצחק ערוך (מס' 124338) נזכר בלחימה בסטרובקה (העיר העתיקה) ליד בנק פולסקה עם הדיוויזיה השנייה, מקום בו נפלו רבים מחבריו. הוא שרד בבונקר יחד עם דוד כהן וג'סי מויסי.[49]

אברהם גלעדי, לשעבר אלברט גילידי, בן עשרים ושלוש מסלוניקי שגורש לאושוויץ/בירקנאו, הועבר למחנה גנשה בגטו ורשה, לחם במרד הפולני באוגוסט 1944 בגדוד הצופים זוסקה, ונמלט מהעיר העתיקה לאחר נפילתה ב-2 בספטמבר 1944 דרך הביוב בסופו של דבר הוא חזר ליוון ברכבת וברגל.[50] למוקוטוב. הוא הצליח להגיע לקווי הרוסיים על ידי שחייה מעל נהר הוויסלה הקפוא. לאחר המלחמה, הוא עבד עבור הוועדה הג'וינט ביוון, עלה לישראל בשנת 1948, הצטרף למשרד החוץ הישראלי והקים את הנציגות הדיפלומטית הישראלית באתונה. סיפורו היה כואב מכדי לספר והוא מעולם לא גילה אותו בפומבי. מכיוון שהיה לו קשר מועט עם יהודי סלוניקי אחרים בישראל והוא נרתע מארגון ניצולי מחנה ההשמדה היווני בתל אביב, הוא מעולם לא התבקש על ידי חבריו הסלוניקים להיזכר בזיכרונותיו והוא נותר לא ידוע לחוקרים. הוא נפטר בשנת 1993, אך סיפורו נחשף לאחרונה בחקירה גנאלוגית שערך מחבר מאמר זה, כאשר צאצאים אמריקאים של משפחת גילידי חיפשו קרובי משפחה ממוצא סלוניקי.[51]

המקרים הנ"ל מחזקים את התיאוריה שלי לפיה ריחוק מוגבר מהתקופה ההיסטורית הנתונה מחזק את הידע והפרספקטיבה. שלושת הסיפורים נחשפו על ידי חוקרים עשרות שנים לאחר השואה, ולא ביוזמתם של הניצולים. נדרש זמן כדי לפתח את המקורות החדשים הללו ולחוקרים להבין את האירועים המגוונים ואת רצף השינויים בכיבוש הגרמני ובמרידות הפולניות. כמו כן, הפערים בין הנרטיב האשכנזי הכללי לנרטיב היהודי היווני והספרדי הספציפי דורשים זמן ותשומת לב על מנת ליישב הבדלים, פערים וסתירות. יתר על כן, הממצאים שופכים אור על דרכים עתידיות להעשרת הידע על האירועים המצערים של השואה. למרות אובדן עדי ראייה מבוגרים, מקורות ארכיוניים נוספים ממזרח אירופה, הצלב האדום וארכיונים ממשלתיים של הבלקן עלו לקדמת הבמה בשני העשורים האחרונים וימשיכו לספק תובנות נוספות על ההיסטוריה של יהדות יוון וספרד בשואה. עם חלוף הזמן, שיתוף פעולה מוגבר בין ארכיונים פולניים ומזרח אירופאים, לבין מוסדות וחוקרים מערביים ויהודיים, תורם לחיזוק מחקר השואה וההיסטוריוגרפיה בכלל, ולמחקר על יהדות סלוניקי, יוון וספרד בפרט.

הערות:

1. יצחק כרם הוא חוקר ומרצה המסונף לאוניברסיטת אריסטו בסלוניקי ולאוניברסיטה העברית בירושלים. הוא עורך את הפרסום החודשי בדוא"ל " *הניוזלטר הספרדי"*, המופיע כעת בשנתו ה-21, והוא המייסד והיו"ר של הקרן הקליפורנית לגיוון יהודי וארגון ללא מטרות רווח ירושלמי "בית*ספרד*", המורשת לקהילות הספרדים והמזרחיים" (בית מקסים), המתארגן להקמת מוזיאון ומרכז תרבות ואמנויות ספרדיים/מזרחיים מקיפים בירושלים.

2. יורגן מתאוס (אוקספורד וניו יורק: הוצאת אוניברסיטת אוקספורד, 2009) 21., *גישה לניצול אושוויץ: עדויות שואה ותמורות*

3. ראו לור שלי, *מזכירות המוות, דיווחים של אסירים לשעבר שעבדו בגסטפו של אושוויץ* (ניו יורק: הוצאת שנגולד, 1986) 10-3, 54-42, 370.

4. יאקו מאלה היה אסיר יהודי סלוניקי באושוויץ, אשר מאוחר יותר היה אחד הסלוניקים שהועברו לגטו ורשה והשתתף במרד הפולני בוורשה באוגוסט 1944. בניגוד ליאקו מאסטרו, יאקו רזון המתאגרף, ד"ר סמואלידס, ד"ר קואנקה ואחרים, הוא לא היה ידוע בפעילות הצלה אלטרואיסטית.

5. (ירושלים: המרכז החינוכי הספרדי*השואה בקהילות הספרדיות, חלומות, דילמות והחלטות של מנהיגים ספרדים* חיים עסיץ, יצחק כרם ואחרים, בירושלים, 2006) 49.

6. (ירושלים: יד ושם, 1999) 217-299*פנקס הקהילות יבן* יצחק כרם וברכה ריבלין, "סלוניקי",

7. 'אנשי צדפות' היו אלה שהפכו לעור ועצמות, שנראו כמו שלדים, ונבחרו למוות בגז.

8. (ירושלים: יד ושם ו-EDZ Nativ Ediciones, 2000) 339. *שועה, אנציקלופדיה דל השואה* יצחק כרם, "מאסטרו, ז'קו",

9. מהדורה ב', כרך א'. 22. לרקע ילדותו של ג'קו ברובע הברון הירש ראו פרטים ביוגרפיים של חונכו*אנציקלופדיה יודאיקה* יצחק כרם, "מאסטרו, יעקב", עובדיה ברוך בסרט "יהי זכרכה אהבה, סיפורו של עובדיה ברוך" ("יהי זכרך אהבה, סיפור עובדיה ברוך") יד ושם והמרכז למולטימדיה, האוניברסיטה העברית, אהבה, 2007, ירושלים, 2007, ירושלים: יד ושם, 2002). [עִברית]. *סיפור באושוויץ, עליזה ועובדיה ברוך באושוויץ*

10. (קופנהגן: הוצאת אינטרויט). [דנית, בדפוס]*יעקב ג'קיטו מאסטרו – המלאך הטוב מאושוויץ* גדעון גרייף,

11. (ניו*יטר מרק ושישים גרם לחם, יומנו של אסיר מספר 109565* מאסטרו כונה "חבר בכיר ביחידת עבודה" במילון המונחים של היינץ סלוואטור קוניו, יורק: הוצאת בלוך לבית הספרדים, 2003) 218.

12. , 31 במרץ, 2008. *The Jerusalem Report* נטי סי. גרוס, "טרגדיה יוונית",

13. (רעננה: דוקוסטורי, 2008).*המזכיר* ראה אהרן מנו,

14. , המרכז הרפואי מעיני ישועה,*בקהילה* , *ואני הצלתי, מצילים וניצולים נפגשים בפעם הראשונה* אהרן רובין, "אבל הוא היה המלאך שלי", גיליון נוסף תל אביב (פסח 2010) 53-49.

15. אריקה קוניו אמריליו, אסירת אושוויץ מסלוניקי, כתבה על שליחים שנסעו הלוך ושוב ממחנה למחנה, ורבים מהם עבדו בקומנדו השוה, בגוש 10, או*מסלוניקי לאושוויץ* במפעל יונין-מטאל-וורקה, שם רוזה רובוטה ואחרים הבריחו אבק שריפה לאושוויץ, משם הוא הועבר למרד. ראו אריקה קוניו אמריליו, (לונדון ופורטלנד, אורגון: ולנטין מיטשל, 2000) 76-75, 86, 103, 117-115.*ובחזרה, זכרונות של ניצול מסלוניקי*

16. (סלוניקי: הוצאת Aoaoni, 1981) 142-102.*שרדתי את המוות: יומנו של המספר 109565* לפרטים על יהודי יוון במלק ראו היינץ סלבטור קוניו, [יוונית]

17. (פאלו אלטו, קליפורניה: הוצאת אוניברסיטת סטנפורד, 2009) 111.*"ייסורי היהודים היוונים"* ראו סטיבן ב. באומן,

18. לאחר השחרור, קצין צבא אמריקאי שם לב שג'קו במצב בריאותי לקוי ושלח אותו לבית החולים בלמבך, שם שהה מספר ימים.

19. ראיון מצולם עם ג'קו מאסטרו, בת ים, ישראל, אביב 2004.

20. (דיסלדורף: שוואן, 1986) 112-99, ושמואל*ראיונות עם נשים יהדות באושוויץ ,Jeden Moment war dieser Tod* ראו דוריס פירסטנברג, עורכת, (תל אביב: המכון לחקר יהדות סלוניקי וארגון ניצולי מחנות ההשמדה היווניים בישראל, 1988)*דרכי הגיהנום, יהדות יוון בשואה, עדויות* רפאל, עורך. 296-289.

21. קטע מעדותה של אסתר (נשואה לסידיקריו) מאסטרו ברפאל, 293. "איחוד" מתייחס ל-"Weichsel Union Metallwerke"; מפעל התחמושת באושוויץ III.

22. , כרך 32 (2004) 350-323.*יד ושם* אדוארד קוסוי, "סיפורה של גז'ובקה: עמוד מעט ידוע בתולדות הלחימה היהודית",

23. שמות נוספים למחנה העבודה אושוויץ בגטו ורשה הם גנשיה, גנשובקה וגסיוקבקה.

24. ZIH – II-10-33, ארכיון מיידונק.

25. ראיון עם דייזי בן-אוזיאל רוטנברג, חיפה, 10 במרץ 2004.

26. ראיון עם ג'קו מאסטרו, בת ים, ישראל, 18 ביולי 2006.

27. , (תל אביב: המכון לחקר יהדות סלוניקי, 1985), 165-157. *יהדות יוון בשואה ובהתנגדות 1941-1944* יוסף בן,

28. ראיון עם דייזי בן-אוזיאל רוטנברג, חיפה, 10 במרץ 2004.

29. , כרך. IV, (אפעל: יד טבנקין, 1998) 282-241.*שורשים במזרח* יצחק כרם, "יוון וההגירה הבלתי חוקית, 1934-1947", ביצחק גרשון, עורך, [עברית]

#30. ראיון עם פפו גרסי, חיפה, 10 במרץ 2004.

31. מכון לבון לחקר תנועת העבודה, ארכיון, תל אביב, 104IV-89/141,

32. *הסימפוזיון השנתי השישימשבר ותגובה: הגיבור בהיסטוריה היהודית, דיוני* יצחק כרם, "גיבורים נשכחים: יהדות יוון בשואה", בתוך מנחם מור, עורך, (אומהה,*דת וחברה.שנערך בימים ראשון-שני, 11-10 באוקטובר 1993, מרכז לחקר של הקתדרה לתרבות יהודית ע"ש פיליפ מ. ואתל קלוצניק,* ריצ'רד ק.*בתוך*נברסקה: הוצאת אוניברסיטת קרייטון, 1995) 238-229, ויצחק כרם, "עדויות ספרדיות ומזרחיות: חשיבותן להנצחת השואה ולזיכרון", .149-142 (המפשייר, בריטניה: פאלגרייב, 2001) III , *לעתיד, השואה בעידן של רצח עמלזכור* רות' ואליזבת מקסוול, עורכים,

33. , גיליונות 5-6*ידיעות בית לוחמי הגטאות* לפרטים על מחנה גנשה ופעילותו בניקוי גטו ורשה ההרוס ראו יוסף קרמיש, "חורבן גטו ורשה והריסתו", (אפריל 1954) 21-17.

34. ראיון עם שלמה חגואל, סלוניקי, יוון, 17 בספטמבר 1986.

35. יד ושם, 03/4150.

36. בן, 157-168.

37. ראיונות עם אלברט לוי, תל אביב, 8 ו-25 ביוני 1986, ו-12 באוגוסט 1986; אייזק סניור, טוסון, אריזונה, אוקטובר 1993, ושבתאי מנחם, ירושלים, 25 במרץ 1991.

38. יד ושם 03/2690

39. שם. ראו גם ניצולי השואה, ארכיון, אוניברסיטת דרום קליפורניה, לוס אנג'לס, קליפורניה, ראיון של יצחק כרם עם גבי קמחי, תל אביב, 15 ביוני 1995.

40. קוסוי, 3, 7-8.

41. יצחק כרם, "גיבורים נשכחים: יהדות יוון בשואה", 235.

42. יד ושם, 03/2691.

43. קוסוי, 14-15.

44. *לימודי* , 21 ביוני 1966, 7; באומן, "יהודים ביוון של ימי המלחמה", *מעריב* אלברטו לוי, בעיון; "איצלנו במשפחה היה מובאן, שצריך להצלת היהודים", , (תל אביב: חוצאות*הלחימה היהודית בפולין נגד הנאציזם* 48 (חורף 1986) 62-45; רפאל, 276-259, 312-307; שמואל קרקובסקי, *חברה יהודית* ספריית הפועלים, יד ושם, והמכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1977), 349-311; ויד ושם, ארכיון, 03/2692,03/2689.

45. קוסוי, בן 18.

46. "כיצד נפלה ורשה", מכון לבון לחקר תנועת העבודה, תל אביב, 104IV-89/141,

47. שם, 18-19.

48. בית לוחמי הגטאות, ארכיון, 520/2.

49. באומן, 110. ראה גם יד ושם, 03/2691.

50. (ניו יורק: הוצאת פלה, 1997) 257-263.*אשליית הבטיחות, סיפורם של יהודי יוון במהלך מלחמת העולם השנייה* קוסוי, 22. ראו גם מיכאל מטסאס,

51. כמו גלעדי, ניצולי אושוויץ אחרים מסלוניקי, מגנשה, אשר מספרי אסירים מאושוויץ קעקעו על זרועותיהם, היו בסכנת טבח על ידי כנופיות הרצח של יחידות האס-אס דירלוונגר וקמינסקי, וכחשרים יהודים יוונים מסלוניקי הובלו בהצלחה לגדה הימנית של נהר הוויסלה, שהייתה בשליטת רוסיה, על ידי מדריכי אל.אס.. שם.

כל הזכויות שמורות להוצאת ספרד ISSN 2158-1800 מספר 2026.